

Мал. 5. Курганны могільнік каля вёскі Глаты Расонскага раёна.
Від з поўначы на прарэзку вяршыні кургана № 8.

Археалагічныя раскопкі курганоў не праводзіліся па прычынах: 1) вялікага аб'ёму насыпаў, 2) недастатковай колькасці людскіх рэсурсаў для арганізацыі раскопак і 3) ізаляванасці месца размяшчэння курганоў.

Па знешніх прыкметах курганны могільнік падобны да т.зв. ранніх доўгіх курганоў банцараўскай культуры V–VIII стст. Сувязь курганнага могільніка з пасяленнем вызначыць не ўдалося.

ЛІТАРАТУРА

1. Егорейченко, А.А. Культуры штрихованной керамики / А.А. Егорейченко. – Минск : БГУ, 2006. – 207 с.: ил.
2. Станкевич, Я.В. К истории населения Верхнего Подвинья в I и начале II тысячелетия н. э. / Я.В. Станкевич // Древности северо-западных областей РСФСР в первом тысячелетии н. э. – М.-Л., 1960. – 322 с.
3. Шадыро, В.И. Ранний железный век Северной Белоруссии / В.И. Шадыро. – Минск : Наука и техника, 1985. – 126 с.

УДК 903.25:391.7(476)

ЗНАХОДКІ ТРАПЕЦАПАДОБНЫХ ПАДВЕСАК У КУРГАНАХ ПАЎНОЧНАЙ І ЦЭНТРАЛЬНАЙ БЕЛАРУСІ

канд. гіст. навук А.В. ВАЙЦЯХОВІЧ
Інстытут гісторыі НАН Беларусі, Мінск

Разглядаюцца трапецападобныя падвескі, вырабленыя з тонкага ліста каляровага метала. Такія падвескі на тэрыторыі Беларусі найбольш характэрныя для культуры полацка-смаленскіх доўгіх курганоў. Гэтая ўпрыгажэнні маглі падвешвацца да галаўнога ўбору, скроневым кольцам, шыйным грыўням ці нагрудным ланцужкам. У залежнасці ад памеру і арнаментаванасці трапецападобныя падвескі падзяляюцца на тры групы. Група I датуецца другой паловай VIII – пачаткам X ст. і ўключае ў сябе 3 варыянты. Варыянт “а” прадстаўлены вырабамі, арнаментаванымі па ніжнім краі радам прэсаваных кропак. Варыянт “б” уключае падвескі, арнаментаваныя радам прэсаваных рысачак. Варыянт “в”

АРХЕАЛОГІЯ І ФІЗІЧНАЯ АНТРАПАЛОГІЯ

адрозніваецца ад папярэдняга наяўнасцю цыркульнага арнамента. Група II прадстаўлена адной падвескай, арнаментаванай прэсаванымі кропкамі па перыметры. Падобныя падвескі, верагодна, выкарыстоўваліся да X ст. Група III датуецца X – пачаткам XI ст. Трапецападобныя падвескі буйней за папярэднія і па перыметры маюць прэсаваны борцік у выглядзе буквы “Д”. Групу складаюць два варыянты. Падвескі варыянта “а” не маюць дадатковай арнаментацыі. Упрыгажэнні варыянта “б” арнаментаваныя ў ніжняй частцы радам прэсаваных кропак.

Адным з характэрных элементаў касцюму на тэрыторыі Беларусі ў канцы I тысячагоддзя нашай эры з’яўляюцца невялікія трапецападобныя падвескі, выкананыя з тонкага ліста каляровага металу, часта аздобленыя ў ніжняй частцы радамі прэсаваных кропак, альбо рысак. Падобныя падвескі на тэрыторыі Цэнтральнай і Усходняй Еўропы пачынаюць распаўсюджвацца з VII ст. Як падкрэсліваў І.А. Гаўрытухін, гэтыя аздобы нельга разглядаць у якасці маркера пэўнай культурна-этнаграфічнай супольнасці, а толькі як моду, якая перарастае ў традыцыю ў рамках культуры полацка-смаленскіх старажытнасцей [4, с. 48].

Трапецападобныя падвескі сустракаюцца як на паселішчах, так і ў пахавальных помніках. Асобую цікавасць выклікаюць апошнія, таму што яны звязаны з суцэльным комплексам сінхронных рэчаў. Гэты аспект дазваляе стварыць тыпалагічную схему падвесак і паспрабаваць вызначыць іх адносную храналогію. Амаль усе разглядаемыя трапецападобныя падвескі паходзяць з курганоў з крэмацый у могілніках арэала культуры полацка-смаленскіх доўгіх курганоў Паўночнай і Цэнтральнай Беларусі. Мяркуючы па пахавальных комплексах, у тым ліку і з суседніх тэрыторый (Латвія і Расія), трапецыі маглі падвешвацца да галаўнога ўбору, скроневых кольцаў, грыўняў, нагрудных ланцужкоў. Часам трапецападобныя падвескі мацаваліся да адмысловых трымальнікаў рознай формы.

У якасці крытэрыяў тыпалогіі трапецападобных падвесак разглядаюцца наступныя марфалагічныя прыкметы – форма, спосаб выканання, арнаментацыя, у меншай ступені – памер. Але трэба ўлічваць, што некаторыя вырабы былі значна пашкоджаныя агнём у час крэмацыі. Грунтуючыся на гэтых прыкметах вылучаюцца групы і варыянты.

I група (мал. 1). Як правіла, гэта невялікія, арнаментаваныя ў ніжняй частцы, вырабы, часам нехайна зробленыя.

Варыянт а. У ніжняй частцы маецца арнамент у выглядзе некалькіх радоў прэсаваных кропак. Падобныя трапецыі знойдзены на двух могілніках – Бяскатава Полацкага раёна (курган № 1) [28, с. 117–118] і Нябышына Докшыцкага раёна (курган № 4) [11, с. 120]. У абодвух выпадках пахаванне было размешчана пад насыпам у грунтовай ямцы. У Бяскатава 4 трапецападобныя падвескі мацаваліся з дапамогай спіральных кольцаў да скроневага кальца. Даўжыня падвесак – каля 4 см, шырыня – 0,75 – 1,55 см. Верхні край падвесак загнуты ва ўнутр, па ніжнім праходзяць тры рады прэсаваных з унутранага боку кропак. Скроневое кальцо адносіцца да тыпу 2, згодна класіфікацыі Е.А. Шмідта [26, с. 48–49]. Кальцо мела адзін пляскаты серпападобны канец з адтулінамі, да якіх мацаваліся трапецападобныя падвескі. Такія кольцы, у асноўным, паходзяць з курганоў Смаленшчыны, на разглядаемай тэрыторыі падобнае кальцо знойдзена толькі ў Бяскатава.

Мал. 1. Трапецападобныя падвескі групы I

У Нябышына дзве трапецападобныя падвескі мацаваліся з дапамогай спіральных кольцаў да бі-8 падобнага трымальніка. Даўжыня падвесак – 2 см, шырыня – 0,77–1,28 см. Па ніжнім краі зроблены тры рады прэсаваных кропак.

Варыянт б. У ніжняй частцы падвескі маецца рад прэсаваных вертыкальных рысак. Падобныя ўпрыгожванні знойдзены ў пахаваннях, размешчаных у ямках пад курганным насыпам на могільніку Рацкі Бор Браслаўскага раёна [18, с. 120] і ў курганах № 2, 3 могільніка Баркі Полацкага раёна [28, с. 115, 116]. У Рацкім Бары падвескі адрозніваліся невялікім памерам і неахайнасцю выраблення. Іх даўжыня складае каля 1,7 см, шырыня ў ніжняй частцы – да 1,2 см. У ніжняй частцы маюцца чатыры рады тонкіх перарывістых вертыкальных рысак. У Барках трапецыі маюць даўжыню 2,7–2,8 см, шырыню – 0,7–1,4 см. Аздабленне ніжняй часткі складае рад суцэльных прэсаваных рысак.

Варыянт в. Акрамя радоў прэсаваных вертыкальных рысак у ніжняй частцы, падвескі маюць цыркульны арнамент. Такія трапецыі знойдзены ў могільніку Баркі Полацкага раёна ў кургане № 6 [28, с. 116] і ў могільніку Пагошча Браслаўскага раёна ў кургане № 8 [17, с. 230]. У абодвух выпадках пахаванне было размешчана пад насыпам у грунтовай ямцы. У Барках падвеска пашкоджана агнём, таму яе памеры падаюцца паволі ацалелага фрагмента: даўжыня – 1,65 см, шырыня – 0,05–1 см. Цыркульны арнамент размяшчаўся ў цэнтральнай частцы трапецыі. Падвеска з Пагошчы мае даўжыню 4 см, і шырыню ў ніжняй частцы – 2 см, у цэнтральнай частцы маюцца тры цыркульныя акружнасці. Верхні край пласціны загнуты.

II Група (мал. 2). У гэтую ўмоўную групу ўваходзіць адна падвеска, знойдзеная ў кургане № 6 могільніка Бірулі Докшыцкага раёна, дзе пахаванне размяшчалася ў насыпу (даследаванні аўтара). Трапецыя мае крыху грушападобную форму. Яе даўжыня – 3 см, шырыня – 1,3–1,7 см. Па перыметры падвеска аздоблена прэсаванымі кропкамі. Акрамя гэтага, у кургане знойдзены фрагмент спіральнага пярсцёнкі і пляскастага арнаментаванага бранзалета з каляровага металу з рабром пасярэдзіне.

III Група (мал. 3). Больш буйныя і якасныя вырабы з дакладна акрэсленай геаметрычнай формай. Па краі падвескі звычайна маецца невялікі борцік, ніжняя частка можа быць аздоблена вертыкальнымі радкамі прэсаваных кропак. Тэхналогію вытворчасці падобных трапецападобных падвесак падрабязна апісала Н.В. Еніосава [7, с. 208].

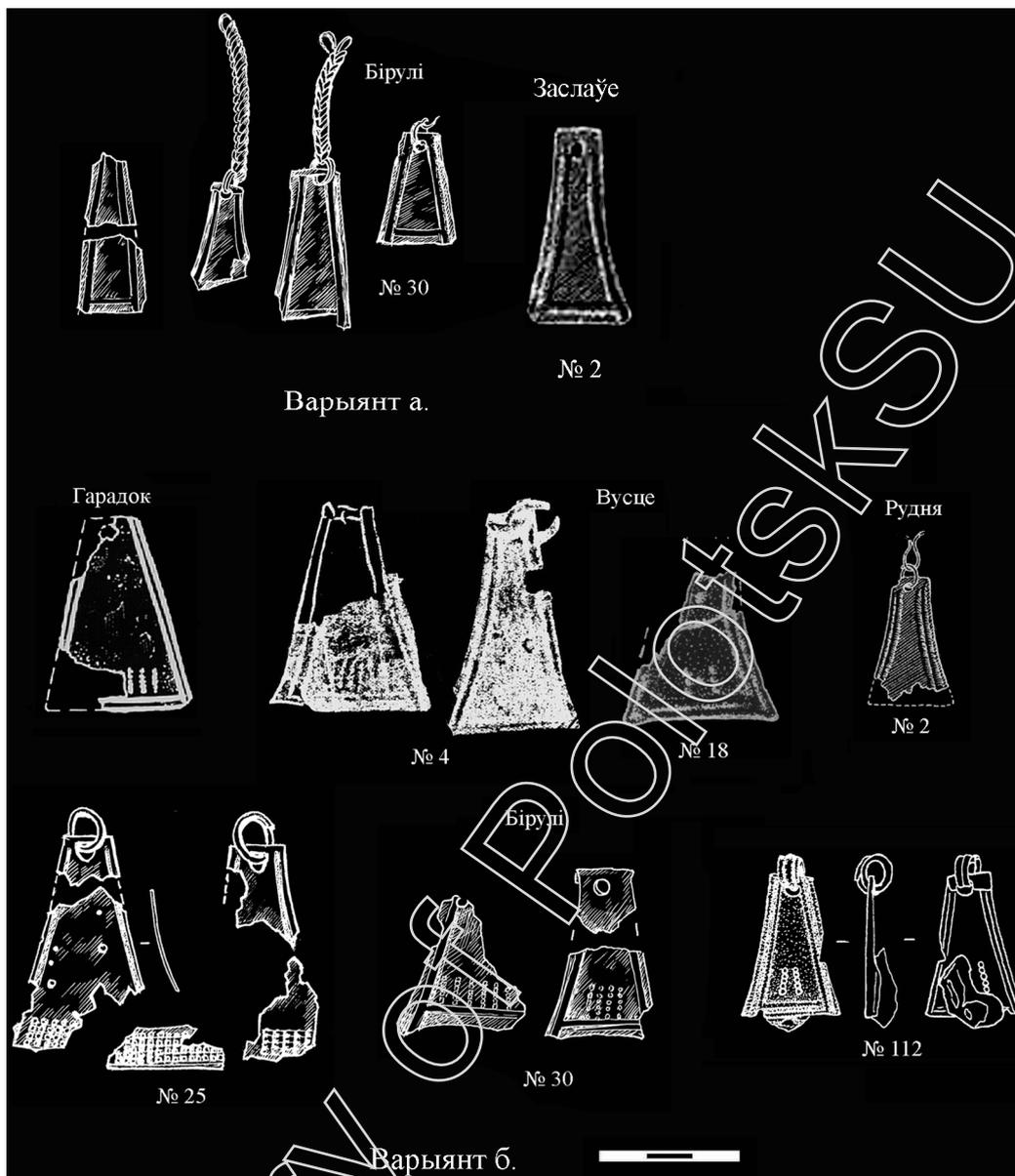
Варыянт а. Прадстаўлены вырабамі, якія па перыметры маюць суцэльны падвоены прэсаваны з абодвух бакоў борцік у выглядзе літары “Д”. Аздабленне ў ніжняй частцы адсутнічае. Падобныя трапецыі знойдзены ў кургане № 30 могільніка Бірулі ў пахаванні, размешаным на падсыпцы (раскопкі аўтара) і кургане № 2 групы II могільніка Заслаўя (у пахаванні інгумацыі) [13, с. 27]. Памеры іх розныя. Самая маленькая мела даўжыню 2,5 см, шырыню 0,85–1,7 см, самая вялікая была даўжынёй 3,6 см пры шырыні 1–1,7 см. Падвескі мацаваліся з дапамогай спіральных кольцаў да канцоў плечевых ланцужкоў.

Варыянт б. Падвескі гэтай групы падобныя на папярэднія, але адрозніваюцца ад іх больш буйнымі памерамі і арнаментацияй у пашыранай ніжняй частцы. Такія трапецыі знойдзены на наступных могільніках. Гарадок Віцебскай вобласці ў пахаванні, размешчаным на гарызонце [12, с. 75–77], Бірулі Докшыцкага раёна ў пахаваннях у насыпе (раскопкі аўтара), Вусце Браслаўскага раёна [18, с. 119], Рудня Полацкага раёна [14, с. 194]. У апошніх могільніках пахаванні размяшчаліся на гарызонце.

Падвеска з Гарадка арнаментаваная вертыкальнымі радамі прэсаваных кропак. У могільніку Бірулі трапецападобныя падвескі былі знойдзены ў 4 курганах. З кургана № 112 паходзіць амаль не кранутая агнём падвеска. Яе даўжыня – 3,3 см, шырыня – 1 × 2,2 см. У ніжняй частцы маецца арнамент з двух нахіленых радкоў прэсаваных кропак, да ўнутранага боку вырабу наліпла расплаўленая шкляная пацёрка. У кургане № 25 знойдзены фрагменты падвесак, пашкоджаных агнём, некаторыя фрагменты сплавліліся паміж сабою. Шырыня гэтых вырабаў складае 1,25–2,6 см. У ніжняй частцы маецца арнамент з шчыльных радоў прэсаваных кропак. У кургане № 30 акрамя вышэйзгаданых трапецападобных падвесак варыянта “а” прысутнічалі фрагменты яшчэ дзвюх падвесак. Першая была аналагічная падвескам з кургана № 25, у другой у ніжняй частцы меўся арнамент з 4 радоў прэсаваных кропак, і яе шырыня ў ніжняй частцы складала 2,2 см. У кургане № 9 захаваліся толькі некалькі фрагментаў верхніх частак трапецападобных падвесак. Адна з іх шырынёй 1,55 см была сплаўлена разам з плечевымі ланцужкамі і рабмічнымі падвескамі. Другая, шырынёй 1,45 см, мацавалася да трымальніка з трыма адтулінамі.

Мал. 2. Трапецападобная падвеска групы II

Мал. 3. Трапецападобныя падвескі групы III

У могільніку Вусце трапецападобныя падвескі знойдзены ў 2 курганах. У кургане № 4 дзве падвескі мацаваліся да трымальніка з трыма адтулінамі, які ў сваю чаргу мацаваўся да буйнай спіралі ад галаўнога венчыка. У кургане № 18 знойдзены дзве падвескі. Першая адносіцца да варыянта “а”, у другой у ніжняй частцы маецца арнамент з прэсаваных кропак у выглядзе літары “Н”. У кургане № 2 могільніка Рудня была толькі верхняя частка трапецыі.

У склад разглядаемых пахавальных комплексаў са знаходкамі трапецападобных падвесак групы I варыянтаў “а” – “в” уваходзілі іншыя рэчы. Упрыгожанні галавы прадстаўлены элементамі венчыкаў, якія складаліся з дробных бронзавых спіралей, і скроневымі кольцамі. Акрамя вышэйадзначанага кальца знойдзена нярэдкападобнае скроневое кальцо з завітком (Пагошча). Скроневыя кольца з завітком з’яўляюцца ў старажытнасцях заходніх і паўднёвых славян не пазней канца VII ст. і з цягам часу распаўсюджваюцца ў лясной зоне Усходняй Еўропы [16, с. 40].

Трапецападобныя падвескі маглі мацавацца да венчыкаў з дапамогай бі-S-падобных трымальнікаў з каляровага металу (Нябышына, Пагошча, Рацкі Бор), альбо ўваходзіць у склад нагруднага ўпрыгожання. З іншых відаў падвесак трэба адзначыць фігуркі качак, выкананыя з косці (Баркі, Бяскатава). Упрыгожанні шыі і грудзей прадстаўлены таксама фрагментамі шыйных грыўняў з каляровага металу: полай са спіральнай аплеткай і з пляскаватымі серпападобнымі канцамі (Баркі).

Акрамя гэтага сустракаюцца шклянныя празрыстыя блакітныя пацеркі (Баркі). З упрыгожання рук трэба адзначыць фрагменты бранзалетаў з каляровага металу (Баркі): адзін быў пляскаты з вылучаным рабром, другі круглага сячэння з патоўшчанымі конусападобнымі арнаментаванымі канцамі. Бранзалеты з конусападобнымі арнаментаванымі канцамі былі шырока распаўсюджаны на тэрыторыі Еўропы з сярэдзіны I тысячагоддзя і выходзяць з ужытку ў VII ст, але ў некаторых рэгіёнах сустракаюцца на помніках VIII–IX стст. [25, с. 82–83]. Элементы паяснога набору прадстаўлены наборам падвоеных літых і пукатых, прэсаваных з тонкага ліста каляровага металу накладак і абойміц (Нябышына) і жалезнай спражкі з увагнутымі бакамі (Баркі). Падобная па тэхніцы вырабу і мацавання прэсаваная накладка знойдзена ў могільніку Палібіна, які размешчаны ў басейне Лаваці, дзе пахаванне датуецца VIII ст. [19, с. 29, табл. 25]. Храналогія спражак з увагнутымі бакамі звычайна вызначаецца ў дыяпазоне V–IX стст. [10, с. 147–149]. Большасць пахавання суправаджалася ляпным начыннем.

Трапецападобныя падвескі групы I, варыянта “а” і “б” маюць шырокія аналогіі на помніках Усходняй Еўропы ў III чвэрці – канцы I тысячагоддзя н. э. [4, с. 53]. На тэрыторыі Беларусі падвескі варыянта “а” знойдзены на помніках Нёманскага басейна – гарадзішча Гарадзішча Мядзельскага раёна [5, с. 127], могільнік Сосенка, селішча Мікольцы [8, с. 24, 45, 52]. Падвеска варыянту “б” знойдзена на селішчы ў Лукомлі [27], а падобная да варыянту “в” – на паселішчы Курадава I Пінскага раёна [1, с. 18].

Трапецападобныя падвескі групы II вылучаюцца асаблівасцямі арнаментаваных прэсаванымі кропкамі па перыметры, альбо сцэпальна арнаментаваных, вядомы ў старажытнасцях зарубінецкай культуры і культуры штрыхаванай керамікі [6, с. 90]. У больш пазнейшы час трапецападобныя падвескі групы II сустракаюцца на помніках латгалаў, селаў і аўкштайтаў [24, мал. 143; 29, с. 121; 22, р. 143, 153].

Распаўсюджванне трапецападобных падвесак групы III прыпадае на X ст. Такія падвескі сустракаюцца ў Гнёздава на самых ранніх участках паселішча, аднесены да першай паловы X ст., і бытуюць там на працягу ўсяго X ст. [7, с. 211–212]. Не супярэчыць такому датаванню і набор інвентару ў разглядаемых пахавальных комплексах. Пэўным храналагічным маркерам з’яўляецца палова арабскага дырхама 892 – 902 гг., знойдзена ў Гарадку. Характэрны набор упрыгожання гэтых комплексаў складаўся з шэрагу элементаў, выкананых з каляровага металу і шкла. Так упрыгожванні галавы прадстаўлены буйнымі спіралямі ад венца. Як і ў папярэдніх выпадках, трапецападобныя падвескі маглі мацавацца да яго з дапамогай трымальнікаў. Аднак для гэтых комплексаў уласцівы літыя трымальнікі з трыма круглымі адтулінамі. Да ўпрыгожвання шыі і грудзей адносяцца вітыя з каляровага дроту шыйныя грыўні з конуса і петлепадобнымі канцамі, жгуты плеченых ланцужкоў, да канцоў якіх падвешваліся трапецападобныя і ромбападобныя падвескі. З падвесак іншага тыпу ёсць грушападобныя падвескі з крыжападобным прарэзам. У пахаваннях сустракаюцца наборы шклянных пацерак, характэрныя для X – пачатку XI ст. (інкруставаныя каляровымі вочкамі, і рознакаляровыя лімонападобныя і зонныя акруглыя пацеркі). З упрыгожанняў рук трэба ўгадаць арнаментаваныя бранзалеты з V-падобнымі канцамі і “вусатыя” пярсцёнкі з арнаментаванай пашыранай сярэдзінай. У пахаваннях разам з ляпным начыннем з’яўляецца кругавое.

Найбольш позняя знаходка трапецыі варыянта “а” паходзіць з Заслаўскага могільніка, з пахавання інгумацыі, і можа адносіцца да пачатку XI ст. Нагруднае ўпрыгожанне з плеченых ланцужкоў, да канцоў якіх мацаваліся падобныя трапецападобныя падвескі, знойдзена на тэрыторыі курганнага могільніка Дзмітраўшчына Полацкага раёна [21, с. 231]. Паколькі ўпрыгожанне не было кранутае агнём, яно можа таксама паходзіць са зруйнаванага кургана з інгумацыяй.

На тэрыторыі Беларусі трапецападобныя падвескі групы III знаходзяць на помніках розных рэгіёнаў. У Панямонні гэта могільнік Ясудава [Гурэвіч 1962, с. 121]. У Падняпроўі – Гарадзішча Пінскага раёна [Юў 2012, с. 87], могільнік Мохаві [Макушнікаў 2009, с. 81]. У Падзвінні – Віцебск [Бубенька 2004, с. 243], селішча ў Лукомлі [27], селішча Пруднікі [23, с. 66]. За межамі Беларусі трапецыі гэтай групы вядомы ва ўсходняй Латвіі [24, мал. 143], на тэрыторыі Смаленшчыны [26, с. 44]. Сустракаюцца яны ў ніжніх гарызонтах Старой Ладагі [20, с. 197].

Такім чынам, трапецападобныя падвескі, знойдзеныя ў курганах паўночнай і цэнтральнай Беларусі, з’яўляюцца адным з элементаў убору культуры полацка-смаленскіх доўгіх курганоў. Паводле формы і арнаментаванасці можна вылучыць тры групы падвесак. Група I можа быць аднесена да другой паловы VIII – пачатку X ст. Арнаментаванасць радамі прэсаваных кропак падвесак варыянта “а” адпавядае агульнай традыцыі ва Усходняй Еўропе. Арнаментаванасць падвесак варыянтаў “б” і “в” прэсаванымі рысачкамі, якія верагодна імітуюць рады кропак, носіць больш лакальны, мясцовы характар. Падвеска групы II мае больш архаічную арнаментаванасць ў выглядзе прэсаваных кропак па ўсім перыметры. Дакладна датаваць комплекс, дзе яна была знойдзена, немагчыма, але верагодна пахаванне ў кургане магло адбыцца да X ст. Падвескі групы III з’яўляюцца ў першай палове X ст. і бытуюць да пачатку XI ст.

АРХЕАЛОГІЯ І ФІЗІЧНАЯ АНТРАПАЛОГІЯ

Вывтворчасць і распаўсюджванне ўпрыгажэнняў гэтага часу, у тым ліку і трапецападобных падвесак, была звязана з дзейнасцю гандлёва-рамесных паселішчаў, што функцыяніравалі ў сістэме трансэўрапейскіх водных камунікацый.

ЛІТАРАТУРА

1. Белявец, В. Курадава-1 – шматслойнае паселішча з Цэнтральнага Палесся / В. Белявец, В. Вяргей // МАБ. – 2002. – № 5. – С. 5 – 24.
2. Бубенька, Т.С. Средневековый Витебск. Посад – Нижний замок / Т.С. Бубенько. – Витебск : “ВГУ им. П.М. Машерова”, 2004. – 277 с.
3. Гуревич, Ф.Д. Древности белорусского Понемонья / Ф.Д. Гуревич. – Л. : АН СССР, 1962. – 231 с.
4. Гавригучин, И.О. Маленькие трапециевидные подвески с полоской из прессованных точек по нижнему краю / И.О. Гавригучин // МАБ. – 1997 – № 12. – С. 43 – 58.
5. Егорейченко, А.А. Городище у дер. Городище Мядзельского района (исследования 1988 г.) / А.А. Егорейченко // МАБ – 2005 – № 9 – С. 121 – 128.
6. Егорейченко, А.А. Культуры штрихованной керамики / А.А. Егорейченко. – Минск : БГУ, 2006. – 207 с.
7. Енисова, Н.В. Украшение культуры смоленско-полоцких длинных курганов из раскопок в Гнёздове / Н.В. Енисова // Археология и история Пскова и Псковской земли. Материалы науч. семинара за 2000 г. – Псков, 2001. – С. 207 – 219.
8. Зверуго, Я.Г. Верхнее Понеманье в IX – XIII вв. / Я.Г. Зверуго. – Минск : Навука і тэхніка, 1989. – 208 с.
9. Іоў, А.В. Старажытнае паселішча на Ясельдзе / А.В. Іоў, В.С. Вяргей. – Минск : “Беларуская навука”, 2012. – 174 с.
10. Кенько, П.М. Поясная гарнитура с территории Беларуси (I – XIII вв.) / П.М. Кенько. – Минск : “Беларуская навука”, 2012. – 172 с.
11. Кенько, П.М. Наборный пояс из курганного могильника Небышино / П.М. Кенько // Віцебскія старажытнасці : матэрыялы нав. канф. – Минск : НББ, 2013. – С. 119 – 121.
12. Левко, О.Н. Исследования в Городке Витебской области / О.Н. Левко // Археология и история Пскова и Псковской земли. Тезисы докладов науч.-практ. конф.; отв. ред. В.В. Седов. – Псков, 1988. – С. 75–77.
13. Ляўданскі, А.Н. Археалагічныя раскопкі ў м. Заслаў і Менскай акругі / А.Н. Ляўданскі // Працы катэдры археалогіі. – 1928. – Том I. Запіскі аддзела гуманітарных навук Інстытута Беларускае культуры. – Кн. 5. – С. 1–92.
14. Ляўданскі, А.Н. Археалёгічныя досьледы ў Полацкай акрузе / А.Н. Ляўданскі // Працы археалагічнай камісіі. – 1930. – Т. II. Запіскі аддзела гуманітарных навук Беларускай акадэміі навук. – Кн. 11. – С. 179–196.
15. Макушников, О.А. Гомельское Поднепровье в V – середине XIII вв.: социально-экономическое и этнокультурное развитие / О.А. Макушников; М-во образования РБ, Гомельский гос. ун-т. им. Ф. Скорины. – Гомель : ГГУ им. Ф. Скорины, 2009. – 218 с., ил.
16. Нефёдов, В.С. Височные кольца культуры смоленских длинных курганов (по материалам погребений смоленского Поднепровья и Подвинья) / В.С. Нефёдов // РА. – 2009. – № 3. – С. 35–41.
17. Плавинский, Н. Курганный могильник Югоша : результаты раскопок 2005–2006 годов / Н. Плавинский // Lietuvos archeologija. – Vilnius, 2008. – № 34. – P. 211–252.
18. Плавінскі, М. Браслаўскае Паазер’е ў канцы I – пачатку II тысячагоддзя н.э.: сучасны стан і перспектывы даследаванняў / М. Плавінскі // Матэрыялы і даследаванні з археалогіі Прикарпаття і Волині. – 2010. – Вып. 14. – С. 114 – 134.
19. Седов, В.В. Длинные курганы кривичей / В.В. Седов. Свод археологических памятников; под общ. ред. Б.А. Рыбакова. – Вып. Е1–8. – М. : Наука, 1974. – 96 с.
20. Станкевич, Я.В. Керамика нижнего горизонта Старой Ладogi / Я.В. Станкевич // СА. – 1950 – № 14. – С. 187 – 216.
21. Тарасаў, С.В. Курганны могильник каля в. Дзмітраўшчына Полацкага раёна / С.В. Тарасаў, Л.У. Дучыц, Г.М. Семянчук // ГАЗ. – Минск, 1995. – Вып. 6. – С. 230 – 241.
22. Украшения древних Литовцев. Книга II. – Каунас, 1966. – 164 с.
23. Шадыра, В.І. Беларускае Падзвінне (I тысячагоддзе н.э.) / В.І. Шадыра. – Минск, 2006. – 150 с.
24. Шноре, Э.Д. Асотское городище / Э.Д. Шноре. – МИА Латвийской ССР II. Под ред. Э.Д. Шноре, Т.Я. Зейда. – Рига : АН Латвийской ССР, 1961. – 233 с.
25. Шмидт, Е.А. Верхнее Поднепровье и Подвинье в III – VII вв. н.э. Тушемлинская культура / Е.А. Шмидт. – Смоленск, 2003. – 296 с.
26. Шмидт, Е.А. Кривичи Смоленского Поднепровья и Подвинья (в свете археологических данных) / Е.А. Шмидт. – Смоленск, 2012. – 168 с.
27. Штыхов, Г.В. Отчёт о раскопках в Витебской и Минской областях и разведке в Ивацевичском районе Брестской области в 1970 г. / Г.В. Штыхов. – ААНД ІГ НАН Беларусі. – Д. 368.
28. Штыхаў, Г.В. Кривічы: па матэрыялах раскопак курганаў у Паўночнай Беларусі / Г.В. Штыхаў – Минск : Навука і тэхніка, 1992. – 188 с.
29. Kazakevičius, V. Sėlių kapai Miškinių pilkapyje / V. Kazakevičius // Lietuvos archeologija. – Vilnius, 2000. – № 20. – P. 115 – 139.